

BUXORO DAVLAT UNIVERSITETI ILMIY AXBOROTI

Научный вестник Бухарского государственного университета
Scientific reports of Bukhara State University

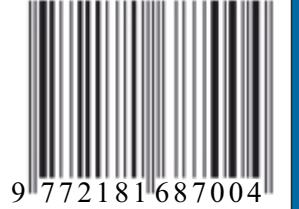
5/2022

5/2022

E-ISSN 2181-1466

9 772181146004

ISSN 2181-6875

9 772181687004

PUBLISHED
SINCE 2000
(Online since 2020)

PUBLISHED SIX
TIMES A YEAR

2022/5(93)

CHAIRMAN OF THE EDITORIAL BOARD:

Khamidov O.Kh.

Doctor of Economics, Professor

EDITOR-IN-CHIEF:

Rasulov T.Kh.

Doctor of Physics and Mathematics, Docent

INTERNATIONAL EDITORIAL BOARD:

Kuzmichev N.D. (Russia)

Doctor of Physics and Mathematics, Professor

Danova M. (Bulgaria)

Doctor of Philology, Professor

Margianti S.E. (Indonesia)

Doctor of Economics, Professor

Wünsch Th. (Germany)

History of E.Europe Dr. of phil. habil, Professor

Minin V.V. (Russia)

Doctor of Chemical Sciences

Tashkaraev R.A. (Kazakhstan)

Doctor of Technical Sciences

Muminov M.E. (Malaysia)

Candidate of Physics and Mathematics

Srivastava P.K. (India)

American and English Literature PhD in English

NATIONAL EDITORIAL BOARD:

Adizov B.R.

Doctor of Pedagogical sciences, Professor
(Deputy Editor-in-Chief)

Abuzalova M.K.

Doctor of Philological sciences, Professor
Amonov M.R.

Doctor of Technical sciences, Professor
Barotov Sh.R.

Doctor of Psychological sciences, Professor
Bakoyeva M.K.

Doctor of Philological sciences

Buriyev S.B.

Doctor of biological sciences, professor
Djurayev D.R.

Doctor of Physics and Mathematics, Professor
Durdiev D.K.

Doctor of Physics and Mathematics, Professor
Olimov Sh.Sh.

Doctor of Pedagogical sciences, Professor
Kakhkhvorov S.K.

Doctor of Pedagogical sciences, Professor
Umarov B.B.

Doctor of Chemical sciences, Professor
Urayeva D.S.

Doctor of Philological sciences, Professor
Rashidov O.R.

Doctor of Historical sciences, Docent
Zaripov G.T.

Candidate of technical sciences, Docent

DEPUTY EDITORS-IN-CHIEF:

Navruz-zoda B.N.

Doctor of Economics, Professor

Turayev H.H.

Doctor of Historical sciences, Professor

Juraev N.K.

Doctor of Political sciences, Professor

Jumaev R.G.

PhD in Political sciences, Docent

Kuvvatova D.Kh.

Doctor of Philological sciences, Professor

Akhmedova Sh. N.

Doctor of Philological sciences, Professor

**SCIENTIFIC REPORTS OF
BUKHARA STATE
UNIVERSITY**

**BUXORO DAVLAT
UNIVERSITETI ILMIY
AXBOROTI**

**НАУЧНЫЙ ВЕСТНИК
БУХАРСКОГО
ГОСУДАРСТВЕННОГО
УНИВЕРСИТЕТА**

*The journal is published in the Bukhara Regional Department of Press and Information of the Press and Information Agency of Uzbekistan on August 24, 2020
With registered certificate № 1103*

The journal "Scientific reports of Bukhara state university" is included in the list of scientific publications recommended to publish the main scientific results of doctoral dissertations of the Higher Attestation Commission under the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan on philology and physical and mathematical sciences.

The journal is intended for professors and teachers of higher educational institutions, senior researchers, students, scientific staff of scientific research institutions, teachers of academic lyceums, professional colleges, as well as researchers in general secondary education and various fields.

**Founder: BUKHARA STATE
UNIVERSITY**

**Executive secretary:
Sayfullaeva N.Z.**

**Doctor of Philosophy in
Pedagogical Sciences (PhD)**

Editor: Sobirova Z.R.

**Department technicians:
Shirinova M.Sh.
Raximova S.M.**

MUNDARIJA

EXACT AND NATURAL SCIENCES		
Khujayev L.Kh.	Nonlinear inverse problems for the system of poroelasticity equations	3
Raxmatova N.J.	Analysis of the 1D fractional diffusion equation with initial-boundary problem	16
Hasanov I. G.	Structural changes in agriculture: problems of modernization and ways of solvation	22
LINGUISTICS		
Юлдашева Д.Н.	Ўзбек тилининг соғлигини сақлашга масъулмиз	27
Irgasheva F.B.	Lingvokulturologiyaning tarixiy bosqichlari va ijtimoiy-madaniy o'ziga xosliklari	31
Norova M.F.	Phonopragmatic characteristics of apocope	35
Ruzieva M. Kh.	Clinical features of the human linguistic system	38
Sirojova Z.N.	Ingliz tilidagi qo'shma gaplarda sintaktik munosabatlar sinkretizmining funksional tadqiqi	43
Subxonova M.O.	Lingvomadaniy birliklarning do'stlik haqidagi ingliz va o'zbek maqollarida ifodalanishi	48
Sulaymanova M.Sh.	The role of national values in teaching the native language	52
Xamdamova G.X.	Maqollarning nominativ-semantik xususiyatlari	57
Xoziyeva M.Y.	Shaxs semali leksemalar valentligi va so'z birikmasi	61
Yokubova Sh.Y.	Poetik nutqda metaforik birikmalar	65
Зиёдуллаев А.Р.	Эпонимларнинг мавзуй таснифи	70
Наширова Ш.Б.	Инглизча-ўзбекча ва ўзбекча-инглизча луғатлар учун кўп маъноли сўзларни танлаш мезонлари	75
Рўзиев Я.Б.	Ўзбек тилида биринчи тур ўзлаштирмалик ва гап	80
Salixova N.N.	Ingliz va o'zbek tillarida qo'llaniladigan undovlarning ma'no turlari	86
Safarova M.Z.	Etnonimiyaning o'r ganilishi	90
Тўраева Д.М.	Пунктуацияда меъёр ва янгича анъаналарнинг пайдо бўлиши	98

MUNDARIJA

Tursunov A.R.	Morphological stages of word formation	104
Ubaydullayeva D.F.	The problems in comprehension of english morphology in the process of cesond language acquisition	107
Йўлдашева Х.Қ.	Тилшуносликда бадиий матнни социопрагматик аспектда тадқиқ этишнинг долзарб муаммолари	113

LITERARY CRITICISM

Касимова Р.Р.	Таржимашунослик истиқболлари: интертекстуаллик ва мутаржим фаолиятига қўйиладиган талаблар	116
Қосимова Н.Ф., Карбозова Г.К.	Таржимани оптималлаштиришнинг когнитив механизмлари	123
Рўзиев Н.Қ.	Ўзбек халқ афсона ва ривоятларининг жанр ҳамда тил хусусиятларини инглизча таржимада сақлаш маҳорати	127
Касимова Р.Р., Рўзимуродова З.Ғ.	Таржимашунослик тарихи, тараққиёти, турлари ва моделлари	133
Khudayberdiyev A.A.	The artistic concepts of "Homeland" and "Nation" in the works of Siraj ud-din Sidki	140
Ganieva O.Kh.	"East of Eden" романida қаҳрамонлар хулқ-авторига жамият фикрининг таъсири	146
Mizrabova J.I.	Kalambur semantik xususiyatlarini tarjimada aks ettirishdagi o'ziga xosliklar (u.shekspir pyesalari misolida)	150
Choriyeva M.Q.	Abdurahmon Tamkin Buxoro adabiy muhitining yirik vakili	159
Сафарова З.Т.	Тарбия романларида готик роман элементлари таҳлили	165
Садуллаев Ф.Б.	XX аср АҚШ модерн адабиётининг тарихий ҳамда ижтимоий негизлари	171

“NAVOIY GULSHANI”

Бекова Н.Ж.	Азал ҳам сен, абад ҳам сен...	177
--------------------	-------------------------------	-----

ECONOMICS

Zang Hongyan	A case study on international scientific and technological cooperation between China and Uzbekistan	181
---------------------	---	-----

HISTORY

Рашидов О.Р.	XX асрнинг 30-йилларида ўзбек зиёлиларининг қатағон этилиши	186
---------------------	---	-----

LITERARY CRITICISM

Юқоридагилардан хулоса қилинса, “дағын этмок” сүзини “bury” феъли орқали таржима қилишнинг ўзи кифоя. Таржимада “buried” феълидан кейин “in the earth” бирикмасини қўллаш ортиқчадир.

Ўзбек халқ афсона ва ривоятларининг таржимасида сўзма-сўз таржима қилиш ҳам бадииятнинг сусайишига сабаб бўлувчи омиллардан биридир. Айниқса, бадиияти юксак бўлган афсона ва ривоятларнинг тўла матнларини сўзма-сўз таржима қилиш энг номақбул йўл ҳисобланади. Бунга “**Sumalak Traditions**” афсонасининг таржимасини мисол келтириш мумкин: “Sumalak, which was a tradition among the ancient Turkish tribes who lived in Central Asia, is a favorite dish of the people of Central Asia during the holiday of Navruz.

According to MakhmudKoshkari, the great linguist, who lived during the 15th century, Suma, which means swollen wheat, comes from an old Turkish word. The wheat is put in water until it begins to sprout. Then it is dried and crushed into a paste from which bread is made. The bread is eaten with UgraOshi.

Mostly Sumalak is cooked by the women. They sit around the stove as it cooks, and talk, dance and tell tales while taking turns stirring the pot. Following are several traditions and superstitions concerning Sumalak:

Prayers are offered to the seven stones, which are placed in the Sumalak, and agitated to keep it from burning.

Sumalak is offered to the brides who have no children.

The bride wears an earring made of the grass of wheat in order to increase **fertility**.

During the celebration of the Sumalak, unmarried girls must pray to the seven stars.

Old women plant new trees with the young women who are not married.

The old women put a boy on the bride's knees, in order to increase fertility.

Бу матнда ҳам баъзи муроса қилиб бўлмайдиган ўринлар мавжуд. Масалан, сумалак ва унинг келиб чиқиши ҳақида умумий маълумот берувчи ушбу матннинг дастлабки қаторида “Sumalak, which was a tradition among the ancient Turkish tribes who lived in Central Asia”, яни “Сумалак Марказий Осиёда яшаган қадимги туркий қабилалар орасида кенг тарқалган урф-одат, анъана эди” деган жумла бор. Ҳолбуки сумалак анъана ёки урф-одат эмас, балки миллий таом ҳисобланади. Шунинг учун таржимада сумалакка нисбатан “tradition” сўзини қўллаш номақбулдир. Унинг ўрнида “national traditional meal (ёки dish)” сўз бирикмасини қўлланилса, таржимадаги гализлик бартараф бўлган бўларди.

Фольклор асарларини таржима қилиш ёзма адабиёт намуналарини таржима қилишга қараганда бирмунча мураккабдир. Айниқса, шевада яратилган, тилида халқона иборалар (фразеологизмлар), кўчма маънода қўлланган сўзлар, киноявий бирикмалар, сўз ўйинлари, қочиримлар учрайдиган фольклор асарларини чет тилга ўгириш гоятда қийинчилик туғдиради. Чункибулексиква стилистик лисонийбирликларнитаржимадайнанберишўзигахосмушкулдир. Таржимада баъзан бир сўзни ёки тушунчани бир сўз билан эмас, кенгайтирилган бирикмалар билан изоҳлаб беришга тўғри келади. Айниқса, таржимада фразеологик бирликларнинг ўгирмаси бирмунча нозикдир. Бу масалани маҳсус ўргангандан олим Қ.Мусаев фразеологик бирликлар бир тилдан иккичи тилга, асосан, тўрт усулда таржима қилинишини кўрсатган. Булар: аслият тилидаги бирликка компонентлар таркиби, грамматик қурилиши ҳамда маъно ва услубий вазифаси мос эквивалентлар, бошқа хоссалари фарқ қилгани ҳолда маъно ва услубий вазифаси ўхшаш муқобил варианtlар, калька усулида ва тасвирий йўсинда таржима қилинади.

Хулоса. Инсоният фаолиятининг мураккаб шакли бўлмиш таржима бир тилда яратилган нутқий ифодани, унинг шакл ва мазмун бирлигини сақлаган ҳолда, ўзга тил воситалари асосида қайта яратишдан иборат мураккаб ва масъулиятли ижодий жараёндир. Демак, аслият мансуб бўлган тил воситалари ёрдамида яратилган нутқий ифода таржима тили қонуниятлари асосида вужудга келган шундай ифода билан алмаштирилади. Шу йўл билан аслият ва таржима тиллари матнларининг мазмуний - услубий адекватлиги (муқобиллиги) юзага келтирилади. Бунда таржима усуллари алоҳида ўрин эгаллайди. Ўгирилаётган матннинг хусусияти таржиманинг ўзига хос хусусиятини белгилайди. Бадиий адабиёт намуналари бошқа нутқий ифодалардан шуниси билан фарқ қиласиди, унда бадиий-эстетик ва поэтик жиҳатлар хукмронлик қиласиди. Таржимада асл нусханинг шакл ва мазмун бирлигини, яхлитлигини бежирим ифода этиш учун таржима тилида муқобил ифода воситаларини қидириб топиш зарурати туғилади. Бу жараён асл нусха мазмунини ўзга тилда ифода этишнинг катор имкониятлари орасида энг мақбулини танлаб олишни тақозо этади.

Ҳар қандай асарнинг тилида ифодаланган миллий рухни бериш гоятда мушкул. Чунки ҳар қайси халқнинг тили шу халқнинг ҳаёти билан чамбарчас боғланган бўлиб, унинг фикр тарзини акс эттирувчи фразеологик бирликлар, тасвирий ифодалар ва мақолларга бойлиги билан ўзига хослик

LITERARY CRITICISM

касб этади. Таржимон ижодий маҳорати мана шу бадиий ифодаларнинг миллий рангини йўқотмаган ҳолатда тасвирлаб беришида намоён бўлади.

АДАБИЁТЛАР:

1. Almeev Robert, Maxmudov Kamol. *Qadimgi Mag`ok jumboqlari. Загадки старого Магока. Riddles of the old Magok.* – Buxoro: Yoqub Dovud, 2020. – 136 b.
2. Жўраев К. Таржима санъати. – Тошкент: Фан, 1982 – 60 б.
3. Жўраев М., Шомусаров Ш. Ўзбек мифологияси ва араб фольклори. – Т.: Фан, 2001. – 136 б.
4. Имомов К. Миғолоғик афсоналар // Имомов К. Ўзбек халқ насли поэтикаси. – Тошкент: Фан, 2008. – Б.24-45.
5. Раҳмонова М.Р. Ўзбек халқ афсоналари бадиияти. – Тошкент: Фан, 2009. – 136 б.
6. Мусаев Қ. Таржима назарияси асослари. – Тошкент: Фан, 2005. – Б.185.

ТАРЖИМАШУНОСЛИК ТАРИХИ, ТАРАҚҚИЁТИ, ТУРЛАРИ ВА МОДЕЛЛАРИ

Касимова Раъно Рахматуллоевна,
Бухоро давлат университети докторанти,
ф. ф. ф. д. (PhD), доцент
(e-mail: ranokasimova77@mail.ru)

Рӯзимуродова Зарифа Фоғуровна,
Бухоро давлат Педагогика институти ўқитувчиси
(e-mail: zarifaruzimurodova90@gmail.com)

Аннотация. Уибу мақолада таржимашуносликнинг моделлари, турлари, тараққиёти ва тарихи, таржимашуносликда интертекстуаллик назарияси ва психология хусусидаги фикрлар назарий ва илмий асосларда ёритилган. Таржиманинг фан сифатида шаклланиши тадрижийлиги кўп асрлик тарихга эга ва бу ўз навбатида Европа ва Осиё ҳалқлари тарихи ҳамда анъаналарига бевосита боғлиқ. Бундан ташқари мақолада психологиянинг таржимашунослик ва адабиётлик фанлари билан узвийлиги ҳақида мулоҳазалар юритилган.

Калим сўзлар: ўзгарувчан модель, қиёсий модель, жараён модели, "тилмоч", тарихий, фалсафий, адабий ва бадиий асарлар, "долметечен", семантика, белгшиунослик (семиотика), таржима танқиди, прагматика ва когнитив лингвистика.

Аннотация. В этой статье на теоретических и научных основаниях рассматриваются модели, типы, развитие и история переводоведения, а также анализируется теория интертекстуальности и психологии в переводоведении. Эволюционный характер становления перевода как науки имеет многовековую историю, а это, в свою очередь, напрямую зависит от истории и традиций народов Европы и Азии. Кроме того, в статье содержатся размышления об интеграции психологии с дисциплинами переводоведения и литературы.

Ключевые слова: вариативная модель, сравнительная модель, модель процесса, "тилмоч (язиковед)", исторические, философские, литературные и художественные произведения, "долметечен", семантика, семиотика, переводческая критика, прагматика и когнитивная лингвистика.

Abstract. The article examines models, types, development and history of translation studies, as well as the theory of intertextuality and psychology in the translation studies on theoretical and scientific grounds. The evolutionary nature of the formation of translation as a science has a centuries-old history, and this, in turn, directly depends on the history and traditions of the people of Europe and Asia. In addition, the article contains reflections on the integrity of psychology with the disciplines of translation studies and literature.

Keywords: вариативная модель, сравнительная модель, модель процесса, "тилмоч (язиковед)", исторические, философские, литературные и художественные произведения, "долметечен", семантика, семиотика, переводческая критика, прагматика и когнитивная лингвистика.

Кириш. Бугунги кунда таржимашунослик тарихи, тадрижи, турлари ва моделлари хусусида кўплаб илмий тадқиқотлар яратилганки, бу каби изланишларни илмий-назарий нуқтаи назардан таҳлил қилиб, уларга муносабат билдириш мухим аҳамият касб этади. Мазкур мақоламиизда айнан мана шу жihatларга эътибор қаратишни мақсад қилдик.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили (Literature Review). Туркий адабиётда IX аср ўрталаридаёқ таржимачилик вужудга келган бўлиб, тўғри (тоҳар), тавғач (хитой), сўғд тилларидан асарлар таржима қилинган. Санскрит тилида яратилган Шарқ драматургиясининг машҳур асари "Майтри симит нўм битиг" ("Майтри билан учрашиш улуғ китоби") [11] VIII-IX асрларда тўғри (тоҳар) тилидан туркий тилга таржима қилинган.

Х асрда яшаган олим ва таржимон Сингку Сели Тутунг тавғач тилидан қадимги туркий тилга Кучу уйғур давлатида "Ци-инчун нўм битиг" номи билан таржима қилинган "Сюань-сзан кечмиши" асарини ўтирган. Асар тан сулоласи даврида яшаб ўтган сайёҳ Сюань-сзаннинг муқаддас сафари

LITERARY CRITICISM

ҳақидаги эсдаликлари бўлиб, ўзида ўнлаб афсона ва ривоятларни, Шарқ халқларининг ижтимоий-сиёсий, маданий турмуши, улар яшаган ўлкаларнинг географияси, тарихига оид маълумотларни жамлаган. Тўқмоқ, Сайрам, Тошкент, Самарқанд, Қундуз, Балх, Шарқий Туркистон каби шаҳар ва вилоятларда бўлган сайёх бу халқларнинг VII асрдаги ишонч-эътиқоди, турмуш тарзи, урф-одатлари, фольклори, этнографияси ва бошқа ўзини қизиқтирган нарсалар ҳақида анча кенг маълумот беради. VIII асрдан уйғур ёзувини кўллаш бошланган ва ушбу ёзувда көғозга туширилган “Олтин ёруқ”, “Хон тангри” каби асарлар бизгача етиб келган. Буддавийликнинг махаяна мазҳаби қонунларидан иборат бўлган, IX аср охири – X аср бошларида Сингку Сели Тутунг таржима қилган “Олтин ёруқ”нинг эски уйғур ёзувидаги тўлиқроқ нусхасини рус олими С.Е. Малов Шарқий Туркистон Хансу ўлкасининг сариқ уйғур (Юку) туманидан топиб, 1913-1914 йилларда В.В.Радлов билан биргаликда нашр этирган [11; 8-9.].

Х асрга қадар “таржима” сўзи факат тарихий, фалсафий, адабий ва бадиий асарлар ўгирмасига нисбатан қўлланиб келинган. Оғзаки таржимонга нисбатан эса туркий халқларда “тилмоч”, немис тилида “долметечен”, инглиз ва француз тилларида “интерпрет” атамалари ишлатилган. Таржима назарияси хусусида айтилган фикрлар ҳам шу йўсинда умумий маъно касб этган.

Тадқиқот методологияси (Research methodology). Таржима назариясига багишланган дастлабки изланишлар XIX асрнинг 20-30 йилларидан пайдо бўла бошлади. Бу даврда нашр қилинган Ф.Р. Амос, Ж.П.Посгет, О.М. Финкл, М.П.Алексеев китобларида ва С.Сиддиқнинг “Адабиёт таржимаси санъати” (1936) рисоласида таржима назарияси фан сифатида эътироф этилган тезислари деярли учрамайди. Бу соҳада баҳс-мунозаралар 50-йиллардаги машҳур таржимон И.Кашкин ва тилшунос олим А.А.Реформацкийнинг таржима назарияси борасидаги мақолалари эълон қилингандан сўнг бошланиб кетди. Профессор А.А.Реформацкий “таржима амалиёти барча фанлар учун хизмат қиласа-да, таржима назарияси мустақил фан бўла олмайди, балки тилшуносликнинг бир бўлимигина бўлиши мумкин”, деган гояни илгари сурган эди. Шундан сўнг уларни маъқуллаган ва танқид қилган қатор тадқиқотлар, мақолалар чоп этилди. 1953 йил Халқаро таржимонлар уюшмаси (ФИТ) ташкил этилиб, 1955 йилда таржимонлар, интерпретаторлар ва терминологлар учун “Бейбл” (“Babel”)[14] номли журнал чоп этила бошланди. Кейинчалик жаҳон олимларининг таржима назарияси ва таржима танқиди муаммоларига бағишлиланган тадқиқотлари бирин-кетин нашр этилиб, олимларнинг илмий изланишлари равнақини белгилаб берди. Ўтган асрнинг 70-йилларига келиб жаҳон филология илмида таржимашунослик, деб ном олган мустақил фан шаклланди.

“Ўзбекистон ўз мустақиллигини қўлга киритгандан сўнг ўтган йигирма икки йил давомида бадиий ижоднинг барча соҳаларида бўлгани каби таржима назарияси ва амалиётида ҳам ўзгариш ва янгиланишлар рўй берди. Президентимиз ташаббуси билан таржимашунослар минбари, “Жаҳон адабиёти” (1997) журнали ташкил этилиб, ўз фаолиятини бошлади. Атоқли адабиётшунос олим ва таржимон О.Шарафиддинов бошчилигида ушбу журналда дунё адабиётининг энг сара асарлари ўзбек тилига таржима қилиниб босилди. Энг муҳими, журнал таҳририяти аслиятдан таржима амалиётига кенг йўл очиб берди. Айни пайтда “Жаҳон адабиёти” журналида таржима назарияси ва танқидига доир мазмунли мақола ҳамда сұхбатларнинг босилаётгани ижод ва илм ахлига манзур бўлмоқда”[15].

Кўриниб турибдики, Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёев ташабbusлари натижасида таржимашунослик соҳасида амалга оширилган бу каби ишлар бир қатор мутаржимлар фикр-мулоҳазаларининг юзага келишига сабаб бўлган. Баъзи мутаржимлар олиб борилган изланишларни юксак даражада баҳолаб, улардаги имкониятлар ҳақида сўз юритса, бошқа бир гуруҳ таржимашунослар таржимонларга қўйилган талаблар, улар олдида турган вазифалар, таржималарнинг муаммолари ва уларни бартараф этиш йўларини излаш лозимлигини таъкидлашади. Жумладан, Г.Ш.Рихсиева таржимондан нафақат тил билимдони, балки адабиётшунос ва элшунос бўлиш ҳам талаф этилади, чунки муайян халқнинг маданияти, ассоциатив тафаккурини чуқур билмай, тил бойлигини яхши эгалламай туриб таржимон бадиий тил воситаларини тўғри танлай олмайди, тилнинг поэтик жиҳатларини хис этмай, оқибатда таржима тўғри ва таъсирчан чиқмайди [16], деган муносабат билдиради.

Таҳлил ва натижалар (Analysis and results). Таржимашунос ИброҳимFaфуров “Ҳозирги замонда таржима амалиёти (таржима туридан қатъи назар) илмга асосланади. Албатта, ижод жараённида интиуциянинг ўз ўрни ҳамда салмоғи йўқ эмас. Илм таржиманинг тўлақонли ва ишончли чиқишига йўл очади. Таржимашунослик ва унинг таркибий қисмига айланиб бораётган, аммо ҳали ўзини тўла намоён қилиб ултурмаган таржима танқиди илм туридир. Бу илм тилшунослик, грамматика, стилистика, семантика, белгишунослик (семиотика) кабилар билан яқин алоқа боғлаб,

LITERARY CRITICISM

мустаҳкам ҳамкорлик қилади. Биз таржимашунослик ва таржима танқидидан ижодий амалиётга жонкуярларча ёрдам берувчи кўп фойдали ишларни кутамиз. Таржима амалиёти таржима танқиди, таржима илми, назарияси билан тенг ривожланиб борса, доим ҳамнафас одим отса, деб орзу қиламиз”, деган фикрларни билдиrsa, А.Абдуазизов “Замон талаби даражасидаги таржимонларни тайёрлаш учун нафақат таржима назарияси ва амалиёти бўйича мукаммал дарслик, шунингдек, бадиий, илмий-техник, идора иш услубига мос ўқув қўлланмалари, икки, уч ва кўп тилли лугатлар яратиш талаб этилади. Ҳозирча чоп этилган инглизча-ўзбекча, немисча-ўзбекча, французча-ўзбекча лугатларнинг фойдали жиҳатларини камситмаган ҳолда айтиш жоизки, бу лугатлар ҳали таржимонларнинг талабини қониқтирмайди. Эндилиқда катта изоҳли синонимик ва қомусий лугатлар керак, ҳатто таржима назарияси амалиётига доир изоҳли лугат тайёрлашни ҳам ўйлаш зарур. Негаки, таржима назарияси ва амалиёти билан боғлиқ қўпгина масалалар етарлича аниқ ҳал этилган эмас. Хусусан, таржимада сўзларнинг тартибини ўзгартириш ёки ўрнини алмаштириш, сўз кўшиш ёки тушириб қолдириш нима учун ва қай ҳолатда рўй бериши ва уларнинг барчасини умумий ном билан таржимада трансформация (лексик, грамматик ва стилистик) деб аталиши яхши ўрганилмаган. Таржиманинг киёсий тилшунослик билан “эгизак”лиги маълум. Бироқ таржиманинг грамматик, лексик ва стилистик муаммоларини мустақил илмий тадқиқ этмасдан туриб, унинг pragmatika, когнитив тилшунослик, психолингвистика ва семиотика билан алоқаларини ўрганиб бўлмайди. Машхур тилшунос, таржимашунос Роман Якобсоннинг ёзишича, бир тилдаги белгини бошқа тилдаги белги билан бера билишнинг уч тури мавжуд: биринчиси, таржима қилинаётган асар тилидаги белгини бошқа белги ёрдамида таржима қилиш ёки унга бошқа ном бериш; иккинчиси, семиотик белгиларни бир тилдан бошқа тилга таржима қилиш; учинчиси, семиотик тизимлараро таржима: тил белгиларни мусиқа, рақс, кино, расм билан бера билиш [15], деб муносабат билдиради.

Ўзбекистонда таржимашунослик илмининг ривожида Жуманиёз Шарипов, Нинел Владимирова, Файбулла Саломов, Нажмиддин Комилов, Қудрат Мусаев каби олимларнинг хизмати катта бўлди. Бугунги кунга келиб ўзбек таржима мактаби жаҳон таржимашунослик илмida тан олинди.

Маълумки, жаҳон таржимашунослиги тўртта изоҳловчи, тасвирловчи, тушунтирувчи ва таҳмин қилувчи гипотезаларни қайта таржима қилиш ходисасига асосланиб, баён қилинади ва тасвирланади. Таржимашунослик назарияси яқин кунларда кент тарқалди, лекин марказий дикқат эътибор остига олинмади. Лингвистик ёки маданий жиҳатдан бир ёқлама ўрганиш ёндашувлари бир-бiri билан кучли рақобатда бўлиб, таржимонларда турли хил қарашлар ва муаммолар пайдо бўлишига сабаб бўлмокда. Кўпгина манбаларда таржимашунослик, асосан, иккита соҳа, прагматика ва когнитив лингвистика билан ўзаро яқин ва боғлиқ ҳолда эътироф қилинади [2]. Аммо бу таклиф барча таржимашунослик муаммоларига ечим бўла оладиган прагматик “калит” вазифасини ўтай олмайди, хусусан, бир неча йил олдин Ернст-Аугуст Гутт бунга яқин ёндашувда фаолият олиб бориб, таржимани когнитив тилшунослик ёки когнитив психология доирасига киритишга уриниш бўлмаганлигининг муайян сабаблари мавжудлигини айтиб ўтган. Таржима бу кўпроқ эклектик, яъни кўп киррали ва бир қисмдан иборат эмас, деган назарияни илгари сурган [2].

Замонавий таржимонлик илмida семиотик асос ва маданиятлараро хусусиятларни тадқиқ қилмаслик асар мазмун-моҳиятини тушуниш жараёнини қийинлаштириб юборади. Шунинг учун тасвирланган мухим тушунчалар билан боғлиқ назарий фикрларни ривожлантириш мумкин. Бу холат таржимонликни прагматик жараён сифатида қабул қилиш орқали бошланади. Бунда *прайма фейши* (“prima facie” – Latin expression meaning at first sight or based on first impressio”[9], лотин тилидан олинган бўлиб, биринчи тасаввур маъносини англатади) самара бериши назарда тутилади. Хусусан, бадиий асар танқидчилари томонидан кўйилган талабларга кўра “таржимонлик нутқи амалиёти” да бир қанча фойдали томонлар борлиги таҳмин қилинмоқда.

Таржимашунос олимлар таржимашуносликни характерли равишда матнни аниқ сўз ва иборалар билан таъминлашнинг аниқ тузилмаларини яратиш ва колипга солиш йўлини излаш, деб билишади. Ушбу таржима фаолиятида сўзларни танлаш ва тушуниш жараёнларини ҳал қилувчи “таржима аралашуви”ни амалга ошириш назарда тутилади. Бу жараёнда янги лугат (таржима) кучга кириши учун тегишли лингвистик, матни ва дунёвий билимларини йигиши шаклида бўлади. Бу жараён когнитив тилшунослар томонидан нутқ маҳсулни бўлган фикрни асослашга уруниш ёки “ортиқча юқ ва қайта конфигурация” сифатида тавсифлашни хоҳлади [1].

Таржиманинг “манбага асосланган / мақсадга йўналтирилган” ва “матндан олдинги/ матндан кейинги” жиҳатлари семантик маҳсулдорликнинг когнитивистик нуқтаи назари билан концептуал ёки рамзий маънога асосланган ҳолда боғланиши мумкин бўлган қарама-каршиликларни тақдим этади; маданий таъсирлар ҳам шунга ўхшаш тартибда фарқланиши мумкин. Бу эса когнитив тарзда

LITERARY CRITICISM

маданий ёндашувларнинг таржимонлик билан бирлашишига ёрдам беради. Бирлаштиришдан ташқари, тури тушунчаларда бу ёндашув тилдан фойдаланганимизда умумий маънода ижодий элементни аниқлаб беради. Бу замонавий тасвирийлик ва анъанавий содиқлиқдан кўра биринчи ва иккинчи тил ўргасидаги таржимоннинг аҳамиятини тан олади. Таржима тадқиқотида таржиманинг учта асосий модели қўлланилди:

Биринчиси, қиёсий модел бўлиб, у таржималарни манба матнлари билан ёки параллел (таржима қилинмаган) матнлар билан мослаштиради ва иккаласининг ўзаро боғлиқлигини текширади. Ушбу модел қарама-қарши қиёслаш тадқиқотларда яққол қўринади.

Иккинчиси, жараён модели, бу вакт ўтиши билан таржима жараёнининг турли босқичларини акс эттиради. Ушбу модел коммуникацион ёндашувлар, шунингдек, баъзи протокол ёндашувлари билан ифодаланади.

Учинчиси, ўзгарувчан модел бўлиб, бунда таржималар аввалги ҳолатлардан келиб чиқкан ҳолда ҳам, китобхон ёки тингловчи ва маданиятларга таъсир кўрсатадиган тарзда ҳам тавсифланади. Шунингдек, жаҳон таржимашунослигига тўртта изоҳловчи, тасвирловчи, тушунтирувчи ва таҳмин қилувчи гипотезалар қайта таржима қилиш ҳодисасига асосланиб, баён қилинади ва тасвирланади. Фақатгина ўзгарувчи модел тўрт турга ҳам мос келиши ва бу таржимашуносликда келажақдаги динамик ривожланиш учун энг самарали модел ҳисобланиши мумкин.

Таржима типологиясининг бироз бошқача тури Жулиане Хаус томонидан таклиф қилинган бўлиб, улар қўйидагича:

а. Яширин таржималар – бу ўқувчиларга таржимонлар исми шарифининг маълум қилинмаслигидадир[6]. Бошқача қилиб айтганда, улар шу қадар табиий ва эркин таржима қилинади, таржима қилинган матн аслига солиштирилганда унчалик фарқ сезилмайди. Бунга реклама, техник матнлар, газета матнлари мисол бўла олади.

б. Очиқ таржималар – аниқ таржима бўлиб, улар манбалар маданияти билан чамбарчас боғлик. Бунга сиёсий маърузалар, шеърлар, ваъзларнинг таржималари мисол бўла олади.

Яширин таржималар ҳам аслига қарагандан матн жиҳатидан фарқ қилиб, таржима қилинган матнларда умумий хусусиятлар бўлиши мумкин.

Кристина Норд томонидан 1991 йилда таржиманинг хужжатли ва инструментал турлари аниқланиб, уларнинг ўзаро фарқланиши очиб беришган:

а. Хужжатли таржима бошқа матннинг хужжати бўлиб, у яна бир матннинг очиқ таржимаси. Бу бошқа бир нутқнинг ҳисоботи сингари намоён бўлади ва ўзлаштирма гап кабидир.

б. Инструментал таржима эса ўз-ўзидан алоқа воситаси сифатида ишлайди, у асл матндан мустақил равишда ишлайди ва ўз хабарини қай даражада ифодалаганига қараб баҳоланади [4].

Демак, инструментал таржима бироз тўғридан-тўғри нутқга ўхшайди. Масалан, компьютер қўлланмасининг таржимаси шунга мисол бўлиб, унда ўқувчи компьютерни қандай ўрнатишни ва ундан қандай фойдаланишини тушунгани муҳим аҳамиятга эга, матннинг аслиятини максимал даражада аниқ ифодалаш шарт эмас.

Матн турлари таниширилганда типологик муаммо янада мураккаблашади. М.Реисигл таржима усули муайян матн турига, шунингдек, таржима мақсадига боғлиқлигини таъкидлаб ўтади ва матннинг тўртта асосий турини таклиф қилиб, уларнинг дастлабки учтаси жуда анъанавийлигини уқтиради:

1. Информацион матнлар – муайян воқеалар ёки ҳар қандай масалалар тўғрисида муҳим маълумотларни тақдим этишга мўлжалланган матнлар бўлиб, тарихий шахсларнинг таржимаи ҳоллари айнан ман шу турга киритилади.

2. Экспрессив матнлар шахсий шарҳлар, шахсий эсселар ва блоглар сингари таъсирчан матнларни ўз ичига олади.

3. Оператив (яъни ишонтирувчи, кўрсатма берувчи) матнларга туристик брошюралар, реклама матнлари, сиёсий нутқларни киритиш мумкин.

4. Аудио-визуал (мулти-медиа) матнлардир. Дубляж ва субтитр аудио-визуал таржиманинг асосий турларидир [10].

Келтирилган матн турлари таснифлари билан таржима турлари таснифларига алоқадор кўплаб “Инжил таржимаси”, “бадиий таржима” ёки “шеърият таржимаси” каби терминологик ўхшашликлар мавжудки, улар ҳақиқатдан ҳам матн турларини, яъни таржима қилинаётган матн турини назарда тутгани боис, уларни фарқлай олишимиз ва аралаштириб юбормаслигимиз керак. Хайрулла Ҳамидов таржимашуносликнинг мустақил фан сифатида шаклланиши ва истиқболлари хусусида ўз фикр-мулоҳазаларини қўйидагича билдириб ўтган:

LITERARY CRITICISM

“Сўнгти йигирма йил ичидаги Шарқ адабиётининг ўнлаб нодир намуналари ўзбек тилига таржима қилинди. Агар ўтган асрнинг 80-йилларигача бундай асарларнинг асосий қисми рус тили орқали ўгириб келинган, ўзбек халқи Шарқ адабиёти намуналари билан билвосита таржималар соясида танишган бўлса, 90-йиллардан бошлаб шарқ тилларидан бевосита таржимага кўпроқ эътибор берила бошланди. Бу даврда ўзбек адабиёти намуналарини шарқ тилларига таржима қилиш иши янги босқичга кўтарилиди. Чўлпон, Абдулла Қодирий, Ойбек, Гафур Гулом, Пиримқул Қодиров, Одил Ёқубов, Сайд Аҳмад, Шукрулло, Ўткир Ҳошимов ва бошқа адибларнинг асарлари турк, хитой, араб, корейсингарни шарқ тилларига таржима қилинди. Шунга қарамай, ўзбек тилидан шарқ тилларига ўгирилган асарлар салмоғи шарқ тилларидан қилинаётган таржималардан анча кам. Бунинг сабаби, назаримда, ўзбекча асарни чет тилига ўгирадиган маҳаллий мутахассисларнинг озлигидир. Агар буни биргина ўзбек ва турк тилларидан амалга оширилган таржималар мисолида олиб қарайдиган бўлсақ, бугунгача турк тилига ўгирилган ўзбек адиблари асарлари турк таржимонлари томонидан амалга оширилганига гувоҳ бўламиз. Буни бошқа тилларга қилинган таржималар мисолида ҳам айтиш мумкин. Галдаги вазифа ўзбек адабиёти дурдоналари орасидан танлаб олинган асарларни турк тилига истеъододли ўзбек таржимонлари томонидан амалга оширилишига эришиш ва бу борада ҳамкорликни кучайтириш, кенг жамоатчилик иштирокида таржима асарлар тақдимотларини ўтказиб, оммавий-ахборот воситалари ёрдамида оммага маълум қилишдан иборат” [16].

Демак, келтирилган фикрларни умумлаштириб, таржимашунослик фани мустакил фан сифатида қўйидаги омиллар ёрдамида тараққий этган деган хulosага келиш мумкин:

–сўнгти йигирма йил ичидаги Шарқ адабиётининг ўнлаб нодир намуналари ўзбек тилига таржима қилинган;

–ўтган асрнинг 80-йилларигача асарларнинг асосий қисми рус тили орқали ўгириб келинган;

–ўзбек халқи Шарқ адабиёти намуналари билан билвосита таржималар соясида танишган;

–90-йиллардан бошлаб шарқ тилларидан бевосита таржимага эътибор кучайган;

–ўзбек адабиёти намуналарини шарқ тилларига таржима қилиш иши янги босқичга кўтарилиган.

Таржимашунослик алоҳида фан сифатида шакилланиши ва тараққиёт босиқичларининг кенгайиши натижасида бошқа бир қатор фанлар билан узвийлик касб эта бошлади. Таржимашунослик фани бошқа тилдаги адабиётлар билан танишиш ва турли халқлар маданияти, турмуш-тарзи ва психологиясини ўрганишга кенг имкон яратди. Маълумки, адабиёт ёзувчининг ақлий фаолияти натижаси сифатида тушунилади ва олимлар айнан психология адабий қаҳрамонларнинг, шунингдек, ёзувчиларнинг ўзларини психологик таҳлил қилишда ёрдам бериши мумкинлигини таъкидлайди. Индивидуал ақлий ҳаракат санъатнинг барча психологик назарияларининг маркази сифатида тушунилган. Қаҳрамон яратувчи ёки идрок этувчи субъект сифатида қаралди, онга содир бўлаётган ақлий жараёнлар таҳлил ва диққат мавзусига айланади ва айнан аслият тилидаги асар қаҳрамони ва унинг руҳиятида юз бераётган ҳолатни бадиий тасвир воситалари ёрдамида иккинчи тил вакили, яъни китобхонига ўзидек етқазиб бериш таржимашунослик фанинг вазифасидир. XIX асрнинг 90 йилларидан бошлаб, адабиётнинг психологик мазмуни кўп киррали ўрганиш мавзусига айланади, нафақат филология, балки бошқа фанлар айниқса, психологияга бўлган эътибор кучайди.

“Ёзувчи, аввало, хис-туйғуларини ишга солиб ўйлашга, сўнг лингвистик, яъни мос сўзларни танлаб, ижод қилишга киришади. Ёзувчининг индивидуал идроки эса унинг ўй-фикрлари, кашфиёти, кузатувлари натижасидир. Ўз навбатида, тип сифатида ёзувчининг шахсияти, хусусиятлари, кўнижмалари, эътиқоди, муносабатлари, қадриятлари, хатти-харакатлари, мослашувчанлиги ва темпераменти, ташқи кўриниши инобатга олинади, яъни уни бошқалар томонидан англашилиши ва уларга таъсири таҳлил қилинади ва одатда, бу тушунча Э.Спренгер талкини билан айтганда “scheme of understanding (тушуниш схемаси)” тарзида умумлаштирилади” [13].

“Адабиётшунослар адабиёт психологиясига турлича таърифларни келтиришади. Масалан, араб адабиёти профессори Сангиду “адабиёт психологияси инсон ҳәётининг бальзи воқеаларини уйдирма қаҳрамонлар ёки ҳатто фактик персонажлар томонидан ижро этилишини ўз ичига олган бадиий асарларни кузатадиган фан сифатида таърифланади”, дея шарҳласа, Р.Уэллек ва О.Уорренлар тадқиқот субъектига кўра адабиёт психологияси турлича изоҳланиши мумкин, деб хисоблаб, қўйидагиларни санаб ўтишади:

1. Муаллиф психологиясини индивид сифатида ўрганадиган адабиёт психологияси. Ёзувчи шахс, уни хоҳиш-истак ва хиссиётларидан ажратиб бўлмайди. Ўз иштиёки ва хиссиётларига асосланиб бадиий асарлар яратиши мумкин.

LITERARY CRITICISM

2. Ижодий жараённи ўрганадиган адабиёт психологияси. Бунда ишнинг яхлит бадий асарга айланиш жараёни назарда тутилади.
3. Психология турлари ва принципларининг бадий асарда қўлланилишини ўрганадиган адабиёт психологияси. Психологик мавзулар ва ҳолатларнинг бадий асар қаҳрамонларида ишлатилишига эътибор қаратилади.
4. Бадий асарнинг ўқувчига таъсирини ўрганадиган адабиёт психологияси. Бадий асарнинг ўқувчи ҳаёти ва ўй-фикрларига таъсири инобатга олинади” [14].

Хулоса ва Таклифлар (Conclusion/ recommendations).

Умуман олганда, таржима ва таржимашунослик илми ўтган асрдан ривожлана бошлаган бўлса, у умумфилологик фан тарзида эътироф қилинди. Таржима назарияси ҳакида баҳс-мунозаралар узоқ давом этишига қарамай, лингвистик тамойиллар пешқадамлик қилди ва кейинчалик таржима асарларга бўлган талабнинг ортиши баробарида адабиётшунослик ва психология фанларида сезиларли ривожланиш намоён бўлди. Бу албатта муаллиф аслият тилида берган асар қаҳрамони хистуйгуларини таржима тилидаги китобхон мутолаа қилаётган қандай идрок этишида кузатилади. Шундай экан, таржиманинг ўз ўрни сезилиб бораётган бир пайтда, у “коммуникатив восита” сифатида дунё халқлари ва цивилизациясида янада муҳим аҳамият касб этади.

АДАБИЁТЛАР:

1. *Arab World English Journal, Special Issue on Translation No.3, 2014. – 266 p.*
2. *A Cognitive-Pragmatic Model for Translation Studies Based on Relevance and Adaptation. Canadian Social Science Vol.5 No.1 February 2009.*
3. *Comparative study of a Writer’s and Translator’s Psychology in the English translation of “Kecha va Kunduz” // VI. Uluslararası Türklerin Dünyası Sosyal Bilimler Sempozyum. Moldova, 13-15 may, 2022.*
4. *Christiane Nord. Text Analysis in Translation. Theory, Method, and Didactic Application of a Model for Translation-Oriented Text Analysis. Translated from the German by Christiane Nord and Penelope Sparrow. Amsterdam/Atlanta GA, Rodopi, 1991, 250 p. ISBN: 90-5183-311-3.*
5. *Gutt. E. A. Translation and Relevance: Cognition and Context. Oxford: Basil Blackwell. Manchester: St. Jerome, 1991.*
6. *Juliane House-Translation as Communication across Languages and Cultures-Routledge (2015)*
7. *Kasimova R.R., Ziyadullayev A.R., Ziyadullayeva A.A. The Nature of the Culture Bound Words and Problems of Translation // International Scientific Journal Theoretical and applied science, MA.USA. – Published: 31.03.2021. – P. 401-405.*
8. *Ochilov E., Xodjayeva N. Tarjima nazariyasi (O’quv qo’llanma). – Toshkent, 2020. – B. 8-9.*
9. *Reamer, Frederic G. (November 2014). “Prima Facie and Actual Moral Duties in Social Work”. Social Work Today.*
10. *Reisigl, M. Rhetoric of Political Speeches. In R.Wodak and V. Koller (Eds), Handbook of Communication in Public Sphere (pp. 243–269). Berlin/New York: Mouton de Gruyter, 2008. Collombat, Isabelle. «Skopos Theory as an Extension of Rhetoric». Poroi 13, Iss. 1 (2017): Article 3. <https://doi.org/10.13008/2151-2957.1236>*
11. *The Nature of the Culture Bound Words and Problems of Translation. - International Scientific Journal Theoretical and applied science, MA.USA. – Published: 31.03.2021. – P. 401-405.*
12. *The Distinctive Writing Style of Arthur Conan Doyle // International Journal on Integrated Education. Volume 5, Issue 4, Apr 2022. - P. 197-201.*
13. *Касимова Р.Р. Адабиёт психологияси // Сўз санъати халқаро журнали 4 жилд, 4-сон Б.59.*
14. *Касимова Р.Р. Психология, адабиётшунослик ва таржимашунослик узвийлиги // ЎзМУ хабарлари. – Тошкент, 2021. – №1/6/2. – Б.248-251.*
15. <https://benjamins.com/catalog/babel>
16. <https://ziyouz.uz/suhbatlar/tarjima-nazariyasi-va-taqnidi-muammolari-davra-suhbati>
17. *the Expression Of A Social National Word Within The English Interpretation Of The Work Of Tahir Malik" Devildom"*
18. *Kadirova, N. A. Similarities in Addressing the Complex Nature of Love and Devotion in Methamorphosis by Kafka and in ghazals of Mir Alisher Navoiy. IJITEE ISSN: 2278-3075, Volume 8, Issue 9S3, July 2019. P-1542-1545.*
19. *Ruzimurodova Zarifa. (2022). In english lessons, methods for improving speaking skills. Yosh Tadqiqotchi Jurnali, 1(2), 245–250. Retrieved from <http://2ndsun.uz/index.php/yt/article/view/101>*